

Egy könyv születései

Adalékok Jakab Irén művészet- és kifejezéspatológiai szakkönyvének keletkezéséhez

Bevezetés

Jakab Irén könyve, a múlt század derekának egyik legnagyobb nemzetközi súlyúnak tartott magyar orvosi corpora a „habent sua fata libelli” többértelmű terentiusi mondat illusztrációjával is kínálkozik. Az adott történeti korban váratlan és újszerű tudományos tartalom és hordozója, a megvalósult, tárgyiasult könyv mint koncepció és írásmű a fogantatásától a születésen át a kései hatásokig a körülmények függvénye volt, anélkül hogy azok foglyává vált volna. A kötet, mint bennfoglaló fizikai forma, a kemény táblák közötti lapsokaság megtöltésének folyamata pedig aligha érthető meg a Rákosi-korszak tudomány- és kultúrpolitikája nélkül. A jelen tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által 1956-ban kiadott *Dessins et peintures des aliénés. Analyse au point de vue psychiatrique et artistique* és az identikus *Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken. Ihre Psychiatrische und Künstlerische Analyse*¹ kötetek létrejöttének körülményeit vizsgálja.² A közegelemzés során a szöveg magukra az alkotásokra, az ápoltak képeire mint alapanyagra tekint, és nem kontárokodik azok ikonológiai ér-

telmezésébe. A megközelítés kényszerű korlátját a pszichiáteri kompetencia hiánya képezi. Szándéka szerint tehát ez a szoros társadalomtörténeti beágyazottságú, a tágabb kontextusra is figyelni szándékozó munka a Jakab-kötet többi tanulmányának komplementeri, és nem kompetitori szerepét célozza meg (1. kép).

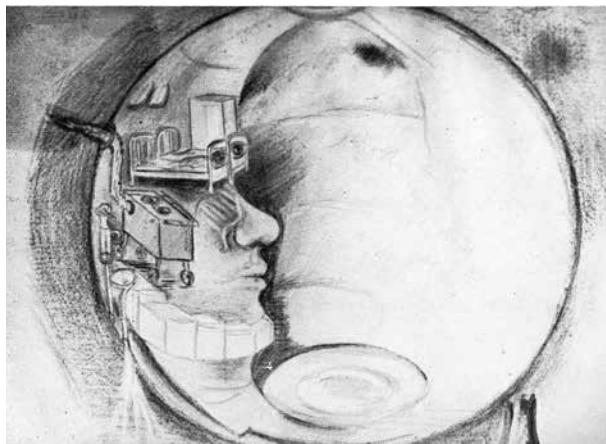
A történet története, pontosabban a könyv története, létrejöttének körülményei korábban még nem szerepeltek a vizsgálati szempontok között. Ugyanakkor a kötetre annak megjelenése óta, különösen a kiadást szorososan követő években, számos külföldi,³ az 1998-as angol és magyar megjelenést követően még több hazai referencia született.⁴ Beszédes a hiány is: nem hivatkozza a referenciacentrumként szereplő Prinzhorn-gyűjtemény tanulmánykötetének egyetlen cikke sem.⁵

Módszertan

A jelen tanulmány négy distinktív fázisban vizsgálja tárgyát. Közös bennük a primer források szűkössége

- 1 Irène JAKAB: *Dessins et peintures des aliénés. Analyse au point de vue psychiatrique et artistique*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956; Irene JAKAB: *Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken. Ihre Psychiatrische und Künstlerische Analyse*. Budapest–Berlin, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften–Henschelverlag, 1956.
- 2 Az Akadémiai Kiadó által 1998-ban kiadott angol fordítás, a *Pictorial Expression in Psychiatry: Psychiatric and Artistic Analysis*, amely címe szerint már egymás mellé rendelt (logikai, és) pszichiátriai és művészeti elemzést ígér, nem tartozik szorosan a jelen vizsgálat körébe. Mindazonáltal külön figyelmet érdemelne az utólagos angol nyelvű megjelenítés érvei, körülményei, a megkésetttség mindmégannyi rétegteljesége.
- 3 H. J. F. BALTRUSCH: Buchbesprechungen: Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken. Ihre psychiatrische und künstlerische Analyse by Irene Jakob. *Zeitschrift Für Psycho-somatische Medizin*, 6. 1959/60. no. 1. 64. A francia kiadásról: Leo KONCHUGUL: Dessins et peintures des aliénés. *Analyse au point de vue psychiatrique et artistique*. *American*

- Journal of Psychiatry*, 115. 1958. no. 3. 285–286. Az 1998-as budapesti, angol nyelvű kiadásra reflexió: Henry R. ROLLIN: Pictorial Expression in Psychiatry: Psychiatric and Artistic Analysis. *Journal of Royal Society of Medicine*, 92. 1999. no. 6. 323–324; Kathryn J. ZERBE: Pictorial expression in psychiatry: Psychiatric and artistic analysis. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 64. 2000. no. 4. 547.
- 4 A hazai szerzőkre a jelen tanulmány később hivatkozik. Szövegeiket markáns laudációs jelleg, a kritikai reflexió hiánya jellemzi. Ez nyilván fakadhat a munka hibátlanságából, de felmerül a hagiografikus tendencia érvényesülése is.
- 5 *Die Prinzhorn-Sammlung. Bilder, Skulpturen, Texte aus Psychiatrischen Anstalten (ca. 1890–1920)*. Hg. von Heidelberger Kunstverein. Königstein, Taunus–Athenäum Verlag, 1980. A kilenc tanulmány egyikének irodalomjegyzékében sem szerepel Jakab Irén német kiadású könyve, ahogy az az „Ausgewählte Literatur zum Thema Kunst und Psychopathologie” bibliográfiái felsorolásból is hiányzik.

1. K. S.: *Világmodell/Ceruzaraj* (A Dessins eredeti borítóképe), 1954 körül
ceruza, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: JAKAB 1956 (ld. 1. j.) fig. 107

és kényszerű torzítottsága. Az első közelítés a könyv alapjául szolgáló koncepció környezete. Az 1949-ben a pécsi egyetem Ideg- és Elmeklinikájára érkező Jakab Irén megismerkedett az ekkor már nyugdíjas, de szakmailag aktív korábbi klinikaigazgató, Reuter Camillo 1918 óta gyarapodó, két részből álló vizuális műtárgygyűjteményével (2. kép).⁶ Az eredetileg kétezer lap körüli volumen az ápoltak rajzaiból állt, illetve tartalmazott egy – időközben eltűnt – erotikus kollekciót is. Ez utóbbi terjedelméről nincs megbízható adat. A művészi alkotás és a különös gondolatvilág (gyermeki, naiv, primitív kultúrákból származó) vagy éppen kórosnak ítélt tudatállapotok közötti összefüggés, illetve a szerhatások kapcsolata a 19. század vége óta vizsgálat tárgya. Az utóbbiakhoz köthető műalkotások dokumentációja és kutatása azonban Európa-szerte is csak néhány intézetre korlátozódott. Az ötvenes évek első felének sztálini típusú diktatórikus berendezkedésében, a művészet e „sanyarú és terméketlen korszakában” az 1949-től 1956-ig tartó doktriner szocreál⁷ kalodájába kényszerült. Az elmekörtan pécsi centruma az időszak ideológiai

koordináta-rendszerében az abnormalitás, a devianciák dokumentumgyűjteményeként konzerválhatta az anyagot, de ennek tényleges kutatása korántsem volt magától értetődő. Az intézményi keret kínált megoldást. A porosz szigorúságú magyar egyetemi, klinikai hierarchiában pártbizottsági felügyelettel ugyan, de a professzoré – itt és most Környey Istváné – a döntés, aki biztonságos védőburkot vont a kutatási program köré.

A második közelítés az érés időszaka, amely 1949 és 1956 közé esik. A gyűjteménnyel kapcsolatos elemzési munka, csoportosítás, szerkesztés, kéziratírás alkotja ezt a szakaszt. Bizonytalanság övezi azokat a konkrét körülményeket, ahogy – több értelemben is – képbe kerül Martyn Ferenc, a Párizsból 1940-ban hazatért és Pécsen 1945-ben letelepedő képzőművész alakja. A műgyűjtő Reuter Camillo számos Martyn Ferenc-képet birtokolt, személyes kapcsolatuk nyilvánvalónak tűnik, hiszen a professzor 1926-os létrejöttétől tagja a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok társaságának. Reuter Camillo egyébként is intenzív kapcsolatot ápolt kora képzőművészeivel. Pesti ismeretségi körébe tartozott Sassy Attila és a szobrász Medgyessy Ferenc, később Patay Mihály. Ex librisei alkotói között találjuk Paál Istvánt, Gábor Jenőt, Gebauer Ernőt.⁸ Közismert tény volt, hogy a városban Reuternak volt a legszebb és leggazdagabb grafikai kollekcója.⁹ Bár nincs közvetlen bizonyítékunk, logikusnak tűnő a feltételezés, hogy az elmeklinikai gyűjteménnyel már ismerős Martyn Ferencet Reuter Camillo mutatta be Jakab Irénnek. A könyvvel kapcsolatos Jakab–Martyn-együttműködés szakaszolásáról, dinamikájáról nincs közelebbi információnk – a ma szokásos „időközbeni” (*work in progress*) publikációkról nem tudni. Tény, hogy az első, francia kiadáson és a rá három hónapra megjelenő német nyelvűben is a belső címlapon a szerző neve alatt ott áll: Conseils artistique: François Martyn, illetve: Künstlerischer Berater: Franz Martyn Kunstmaler. A kiemelt ajánlás Környeyt illeti: Hommage au Dixième Anniversaire Du Professorat de Monsieur Étienne Környey.

A tartalom tárgyasulása: 1956 képezi a harmadik közelítést. Gutenberg óta egy könyv megjelenését, azaz a gondolat kinyomtatott, kötött formába öntését

6 SIMON Mária: A PTE KK Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika kifejezéspatológiai és művészeti gyűjteménye. In: *Dr. Reuter Camillo. Egy XX. századi pécsi polgár és elmegyógyász munkássága*. Szerk. DEZSŐ Krisztina. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, 2021. 131–144.

7 GYARMATI György: *A Rákosi-korszak Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956*. ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2011, illetve a „fordulat” éveiről és az avantgárd/nonfiguratív/modern irányzatok beszűkülő, majd teljesen megszűnő működési lehetőségeiről az

ideológiai viták tükrében ld. PATAKI Gábor: „Van alkotnyat, mely olyan mint a hajnal”. Képzőművészeti viták, 1948–49. In: *A fordulat évei, 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet*. Szerk. STANDEISKY Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 217–237.

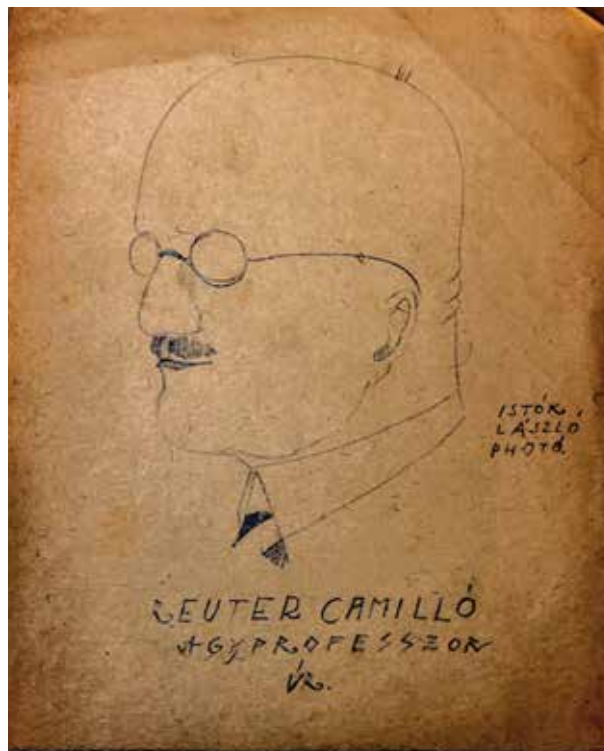
8 FARKAS Judit Antónia: Pécs legszebb magánkönyvtára Reuter Camillo orvosprofesszoré. Egy elfeledett XX. századi bibliofil és műpártoló portréjához. In: *Dr. Reuter Camillo 2021* (ld. 6. j.) 87–117.

9 FARKAS 2021 (ld. 8. j.) 100.

– nyilván bizonyos hatalmi szempontok figyelembevételével – az alkotó közlésvágya és az olvasók igénye (vásárlói képessége) és persze a nyomda- és kiadó-tulajdonosok kockázatvállalása határozta meg. Az immár Közép-Európát is felszámolni igyekvő sztálini modernizációs kísérlet nem hagyta érintetlenül a kiadáspolitikát sem, saját szigorúan ellenőrzött és szűk körű céljaira sajátította ki azt. Az 1945 után inkább provincia, mint csatlósállami szerepbe kényszerült Magyarországon a tudományos közléseket is magába foglaló kultúrpolitikai szegmensben ezek a meghatározottságok¹⁰ – egy határterületi orvosi mű vizsgálatánál, mint Jakab Iréné is, elengedhetetlenek.

A hatás és utóhatás vizsgálata lenne a negyedik közeletés terepe. A hatás a szerző, Jakab Irén számos európai konferenciameghívásában és ezzel a nemzetközi (nyugati) tudományos közéletbe való integrálódás mértékében mérhető. Korai nyugati, számban is jelentős francia közleményeinek fő témája a gyerekrajzok pszichiátriája volt. Különös személyi és hazai tudománypolitikai kérdés, hogyan tehetett többször is nyugati tanulmányutat épp az 1956 és 1958 közötti turbulens időkben. Ez a korszakban meglehetősen szokatlan „szabadúzás” 1959-ben a svájci emigrációban, pontosabban haza nem térésben kulminált. Onnan pedig az európai (zürichi), majd az USA-beli emigráció következett, ahonnan nézve a „könyv” – 1998-ig, a budapesti angol nyelvű kiadásig¹¹ – az amerikai karrier egyik referenciaművévé vált, ám ez az időszak most vizsgálati körünkön kívül marad.

Mindenképpen a módszertani megjegyzések közé kívánkozik, hogy a tanulmány anyagának formálódása, maga a kötet fizikai megszületésének kutatása a források szűkösségével és bizonytalanságával terhes. Az 1956-ot közvetlenül megelőző időszakot, illetve a fél évtizednyit visszanyúló korhorizontot, a torzult személyes feljegyzéskultúra és emlékirás-beliség jellemzi. A megfigyeltség nyomasztó tudata, a gyanakvás légköre a naplóírás, jegyzetelés, bármiféle rögzített szöveg, azaz adott esetben terhelő bizonyíték létrehozása ellen szól. A korabeli irodalmi levelezések (meglepően gyakran nyílt levelezőlapon, ahol a tartalom mintegy „harmadik személlyel” is olvastatja magát) számtalan példával szolgálnak.¹² Martyn Ferenc feleségéhez írt

2. Istók László: Reuter Camillo agyprofesszor úr golyóstoll, papír Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (fotó © Schreck Monika)

feljegyzései talán szándéktalanul, de mégis ezt a feltételezést támogatják.¹³ Nyilván vannak olyan erős önkifejezési, önreflektív készítmények – és a művészi, alkotó értelmiségi alkatnál ez külön súllyal számítandó –, amelyek felülírják az önvédelmi megfontolásokat. Az így született írások azonban sok esetben az (akár akaratlan) öncenzúra termékei, a reflektált eseményhorizont eleve szűk. Egy másik szóba jövő szempont a naivitás – azaz a lehetséges következmények felmérésének több-kevesebb hiánya. A megkerülés különleges módja Martyn Ferenc *Képes naplója*, a „Journal '50” felirattal ellátott saját kezűleg, nagy gondossággal készített do-

10 Révay József mindenre rávetülő árnyékával. Bővebben: GLATZ Ferenc: Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban 1922–1999. *Magyar Tudomány*, 3 2002. 494–506; STANDEISKY ÉVA: Kultúra és politika Magyarországon (1945–1956). In: *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Szerk. VONVÓ József. Pécs, Pannónia Könyvek–Magyar Történelmi Társulat, 2003. 121–137.

11 Az 1998-as, azaz első angol nyelvű kiadásra: ROLLIN 1999 (ld. 3. j.).

12 A korabeli példák sora idézhető, Takáts Gyula, Illyés Gyula (és sokan mások) levelezése szolgál bizonyítékkal.

13 A rendelkezésemre bocsátott, általam áttekintett huszonnyolc írásos dokumentum közül kilenc nyílt levelezőlap. Az 1956–1957 közötti időszakban a levelezőlapok több mint az anyag felét adják ki (4/7). Köszönöm Sarkadi Eszternek, a Martyn Ferenc-kéziratok hagyaték gondozójának, hogy betekintheztem az adattári dokumentumokba.

3. Martyn Ferenc: *Kentaureon kuporgó medve*
akvarell, tus, Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.38
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

4. Martyn Ferenc: *Ujjbegyrajz*
tus, papír Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.49
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

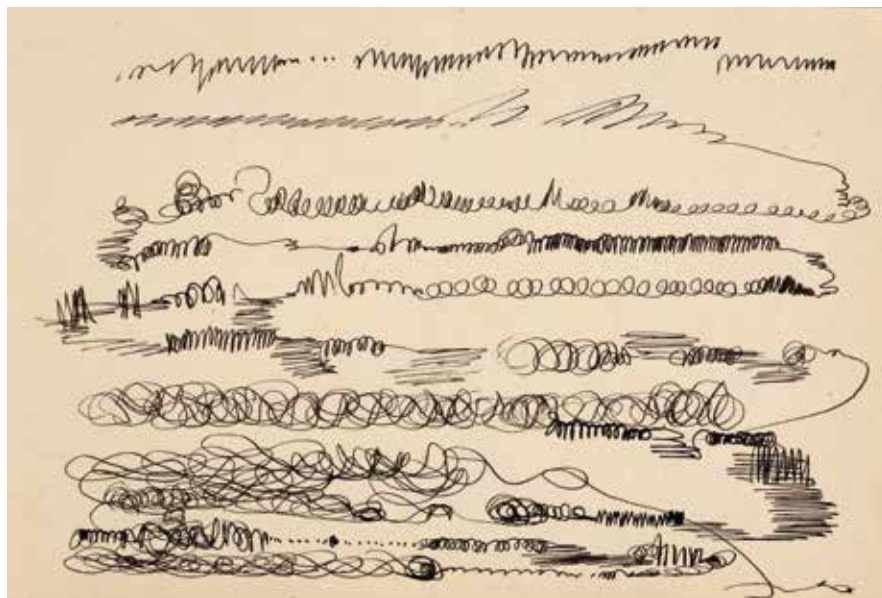
boz,¹⁴ amelybe a sok közül ő maga utólag 299 rajzot válogatott. Ez a szöveg nélküli, rajzos, datált lapsokaság, napi „vizuális jegyzetkből” összeálló, laza szövetű napló – amely más, szerencsésebb időkben textuális vagy éppen vegyes szerkezetű képződmény –, és ekképpen közvetlen forrás is (lenne). „Martyn annak idején afféle ujjgyakorlatnak, vizuális feljegyzéseknek szánhatta gondolat-forgácsokat rögzítő rajzait, melyek kényszerítően kíváncsítottak ki belőle s mintegy kiegészítették, teljessé tették a hétköznapi eseményeinek, történé-

seinek hol sűrű, hol ritka láncolatát” – írja Romváry Ferenc, aki elsőként foglalkozott Martyn kreativitásának e különös megnyilvánulásával (3–8. kép). A rajzok eleve nem voltak egységesek, és attól függően, hogy mi a vizsgálat tárgya, mennyire vonjuk szűkre a blendét, állítjuk élesre a fókuszot, egyszerre tűnnek kordokumentumnak és szuverén alkotásoknak. Technikában, témában, a kifejezés módjában nagyon változatos anyagról van szó, amely a kozmikus-mitologikus világértelmezésektől a mikroszkopikus napi eseményekig villantják fel a mű-

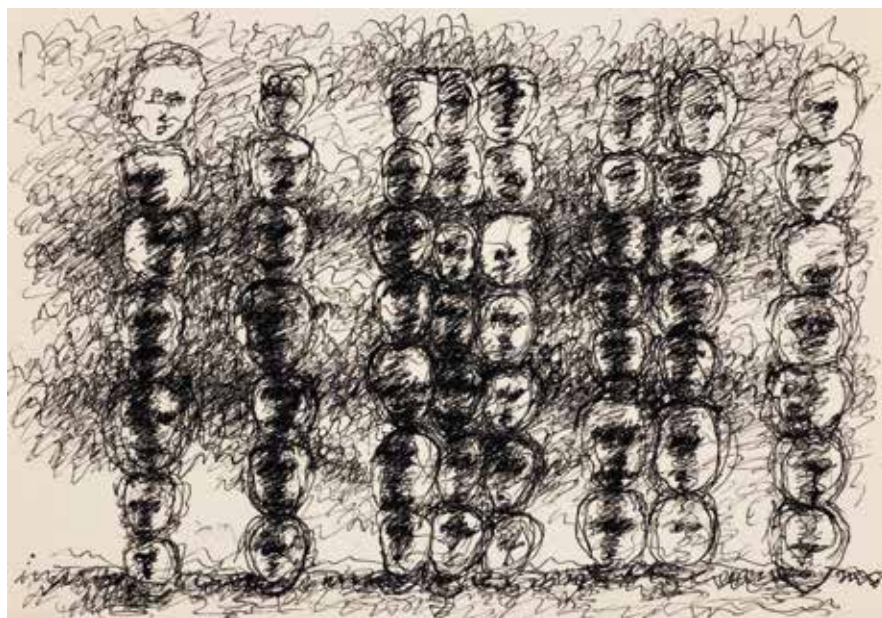
¹⁴ Őrzési helye: Janus Pannonius Múzeum, Pécs, Képző- és Iparművészeti Osztály, Adattár. Köszönöm Nagy András főmuzeológus-osztályvezetőnek, hogy Perenyei Monikával a kiállítás előkészítő

fázisában (a pandémia előtt) megnézhattuk, majd e számban közölhattük az anyagot. Ld. még Romváry Ferenc: *Journal '50. Művészet*, 19. 1978. 5. sz. 16–18.

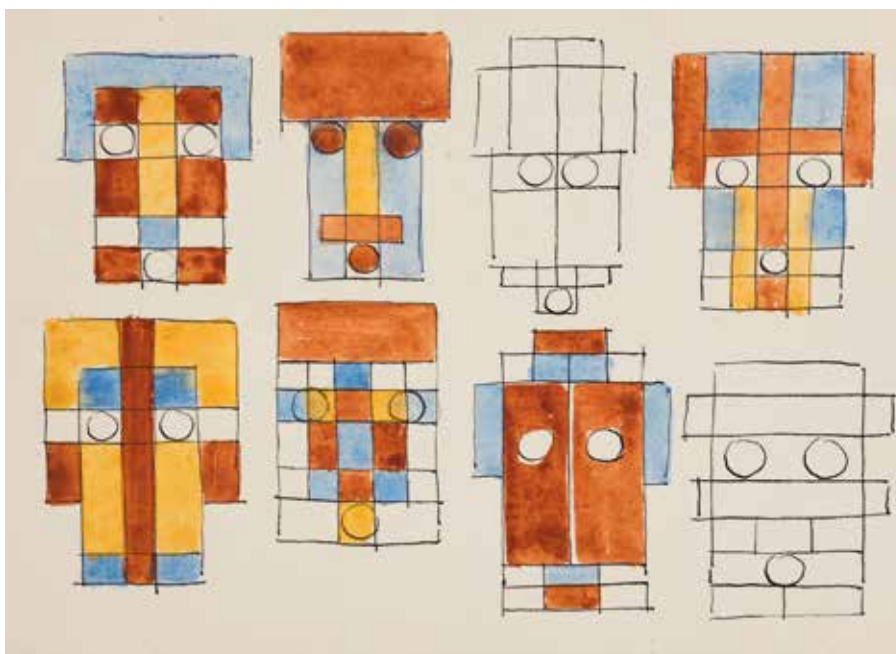
5. Martyn Ferenc: *Cím nélkül*
tus, toll, papír, Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.232
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

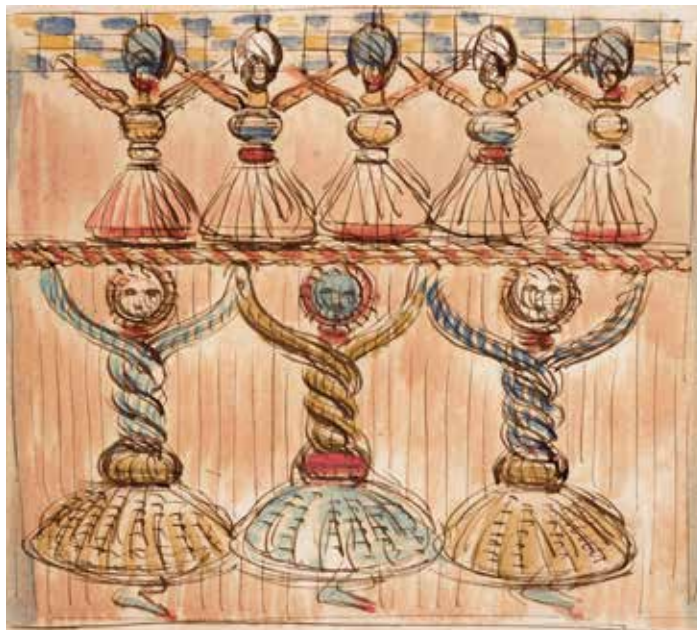
6. Martyn Ferenc: *Oszlop-fejek*
tus, papír, Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.210
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

7. Martyn Ferenc: *Paszomány balett*
 akvarell, tus, papír, Martyn Ferenc: Journal '50, ltsz. 70.15
 Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

8. Martyn Ferenc: *Maszkok*
 akvarell, tus, papír, Martyn Ferenc: Journal '50, ltsz. 70.254
 Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

9. Martyn Ferenc: *Paszomány balett*
akvarell, tus, papír, Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.16
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Fűzi István)

vész gondolkodásának és mozgásának (vagy ez utóbbi korlátozottságának) mentális térképét. De ez lesz *ciceróné*nk akkor is, amikor Jakab Irén könyvéhez keresünk napi eseményekre utaló, „leíró” jellegű, beszédes adalékokat. A rajzok bizonyos motívumai (9–15. *kép*) – ördögök, állatok, meseszerű figurák, naivnak tetsző, gyerekrajz-imitációk, játékosan megelevenedő holt tárgyak: pomponok, paszományok, bojtok és a festői képzelet megannyi titokzatos járata – mintha a Rét utcai (a pécsi köznyelvben ez kizárólag a „bolondokházát” jelentette) „konzíliumok” közvetlen jegyzetei, adnexei volnának (16–19. *kép*). Az orvosi-klinikai tárgyú rajzokról tudható, hogy azok a pécsi anatómiai intézet demonstrációs csontvázairól készültek, de bizonytalan, hogy a klinikai folyosót vagy a három orvost ábrázoló rajz vajon köthető-e a Jakab-könyv kontextusához? Pontosabb megfeleltetések szabadon kutatható források hiányában nem lehetségesek, de talán nincs is rájuk szükség: töredékességükben, utalásszerűségükben is teljes, még ha nyitott végű mondatok is ezek (20–22. *kép*).

A föntebb sorolt – és nyilván további példákkal kiegészíthető – technikák, indokok és megfontolások egyenként és időnként változó arányban mérlegelendők. Itt eredményükben érdemelnek külön említést, mint-

hogyan kényszerűen emelik a tanulmány írásakor megengedhető kutatói szabadságfokot. A Jakab Irén-könyv esetében – egy emblematisz alkotás kihordásának és születésének a vizsgálatokor – nem egyszerűen forrászűkérőll van szó. Nagyon is tudatos, a korszakra jellemző szelektivitás szülte és szűrte, vagy ítélte abortuszra a számba jövő forrásdokumentumokat. Következőképpen a művészettörténeti kánonban szokásosnál nagyobb mértékben kényszerülünk a hiátusok kitöltéséhez, az indirekt bizonyítékok alkalmazásához, a projekció eszközeihez nyúlni.

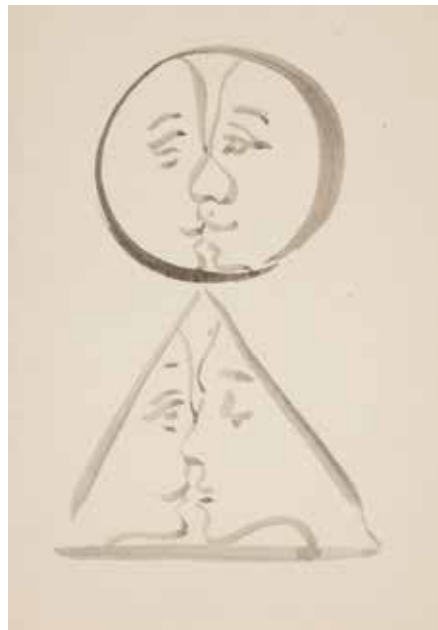
Történeti kontextus – a magyar pszichiátria a 20. század ötvenes éveiben

A történeti háttér szélesebb tárgyalása egy, az orvoslás és a művészetek határfelületein született meghatározó kötet vizsgálatokor bizonyos mértékben műfajidegen aktus. Mentségül szolgáljon, hogy Jakab Irént és művét – a kutatási koncepciót és eredményét, a publikált könyvtestet – tudománytörténeti közegében, nem pe-

10. Martyn Ferenc: *Paszomány-lány*
akvarell, tus, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, Itsz. 70.19
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Fúzi István)

11. Martyn Ferenc: *Csók*
tus, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, Itsz. 70.247
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Fúzi István)

12. Martyn Ferenc: *Csimpánz*
színes tus, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, Itsz. 70.36
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Fúzi István)

13. Martyn Ferenc: *Őshüllő*
tus, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, Itsz. 70.37
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Fúzi István)

14. Martyn Ferenc: *A varrósdoboz álma*
tus, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.188
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

15. N. N.: *Groteszk jelenet*, é. n.
ceruza, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: JAKAB 1956 (ld. 1. j.) fig. 127

dig légüres térben kell vizsgálnunk. A történelmi keret helyenként, időnként és személyenként eltérő mértékben ugyan, de itt is lényeges, olykor meghatározó tényező. A *Dessins...* genezisében olyan fontos 1949–1956 közötti Magyarország pedig különösen nem mondható szerencsésnek, már ami a szellemi munka és a tudományos tevékenység szabadságfokát illeti. A vizsgált hét év első fele az egyre fojtogatóbb sztálini terror hazai variánsáé, mely az itt releváns orvosi kutatási metszetben Sztálin 1953-as halálával csak lassan, bizonytalanul és látenciával enged valamelyes enyhülést. A rianásokból, Nagy Imre korrekciós programjából¹⁵ jégzajlás majd csak épp a könyv kiadási évében, 1956-ban következik, az olvadásra pedig évtizedekig kell majd várni.

A jaltai jogosítványaival Közép-Európát kulturálisan is gyarmatosító szovjet rendszer az 1949-es hatalomátvétel után közvetlenül, szakértői révén is igyekezett a maga képére formálni a régiót. Az addig az európai élvonalba tartozó, a német iskola aktív függelékeként működő magyar orvoslás csak stratégiai területeken

(járványügy, katonarorvoslás) élvezte az új hatalom kiemelt figyelmét. Az elmeügy (pszichiátria), elmekörtán és ideggyógyászat nem szerepelt ezen a listán, szemben a pedagógia-pszichológia és köznevelés teljes ideológia vezérelt átszabásával. Az orvostudomány és a klinikum jelentős bázisainak irányító állományát a minisztériális szintek fontos posztjait, illetve a meghatározó egészségügyi intézmények párt- és szakmai vezetését a Moszkvához hű káderek (illegális kommunisták, hazatért emigránsok, antifasiszták, illetve korábbi üldözöttek) töltötték meg.¹⁶ A kor hatalmi logikájából fakadóan természetesen valódi neutrális mezők a tudományos-kulturális téren sem léteztek. Az ideggyógyászat és a hazai kánonban mellérendelt pszichiátria ebből a szempontból szélárnyékban, a konfliktuszónáktól távolabb helyezkedett el, vagy ahogy Kovai Melinda is írja, „a politikai változásoktól Magyarországon is az orvosi intézményrendszerbe ágyazott pszichiátria tudta legkönnyebben távol tartani magát”.¹⁷ Az egészségügyi ellátórendszerbe delegált szovjet civil tanácsadók¹⁸ közül

15 GYARMATI 2011, 332–333.

16 MOLNÁR F. Tamás–DEZSŐ Krisztina: *Dr. Szabó István DsC – Egy XX. századi magyar mikrobiológus életútja korvázlattal*. Pécs, PTE ÁOK, 2016. Itt köszönöm meg Prof. dr. Molnár F. Tamás DsC (PTE ÁOK Művelési Medicina Tanszék) a korszakot érintő orvos- és politikatörténeti észrevételeit, javaslatait.

17 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016. 209.

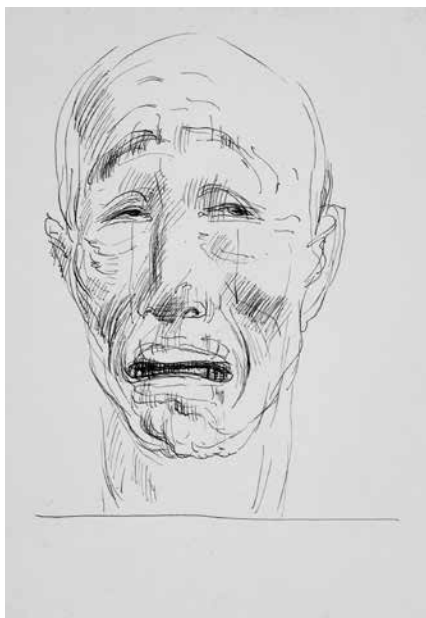
18 BARÁTH Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 137, 146.

16. Martyn Ferenc: *Szakállas ördögfej*
tus, toll, papír
Martyn Ferenc: Journal '50, ltsz. 70.57
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

17. Martyn Ferenc: *Fej rács mögött*
tus, toll, papír
Martyn Ferenc: Journal '50, ltsz. 70.68
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

18. Martyn Ferenc: *Síró fej*
tus, toll, papír
Martyn Ferenc: Journal '50, ltsz. 70.75
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

19. Martyn Ferenc: *Síró fej profilból*
tus, toll, papír
Martyn Ferenc: Journal '50, ltsz. 70.76
Janus Pannonius Múzeum
(fotó © Füzi István)

egy sem jutott az ideg-elmeorvoslás területére, szemben például a sebészettel, különösen a traumatológiai és vérellátással. Az 1955-ben a Szovjetunióba visszatérő tanácsadók listájáról K. G. Terijan a katonai orvosi szempontból fontos idegsebészeti hálózat kiépítésében végzett tevékenysége miatt lehet érdekes.¹⁹ A hazai idegsebészeti centrumok közül ez idő tájt a pécsi és a szegedi egyetemen működők voltak a legjelentősebbek.²⁰ A szovjet szakértői tevékenység természetéből fakadóan írásos bizonyíték nélkül is valószínűnek kell tekinteni Környey professzor és Terijan személyes találkozásait. Bármely szovjet szakmai kooperáció vagy csak nexus gyümölcsözteszethető kapcsolati tőkét jelentett a hazai tudományos szintén. Erre vizsgált időszakunkban nagy szükség is volt. Az 1948–1949-es hatalomváltás az orvosszakmai hierarchiát is alapjaiban rendezte át. Az MTA V. (Orvosi) Osztálya radikálisan alakult át: a kizárások révén a hatalmi struktúra bolsevik típusú átszabása zajlott. (Korabeli *bon mot*-val: „Az egyharmad kizárta a kétharmadot.”) Bár alakja ma is erősen vitatott, a katinyi erdőben meggyilkolt lengyel katonatisztek maradványainak vizsgálatában részt vevő Orsós Ferenc patológus és igazságügyi orvosprofesszor ügyével kezdődött²¹ folyamat eszkalációja a magyar pszichiátria történetének legfelkavaróbb eseményéhez, Sántha Kálmán debreceni professzor akadémiai tagságtól való megfosztásához és meghurcoltatásához vezetett 1951-ben (erről később még lesz szó). A pécsi professzorok kényszerű jelenléte okán ez témánk tágabb körű illusztrációjaként is szolgál.²² Sántha és Környey, a magyar neurológia két eminense valódi barátságot is ápolt, s 1936–1937-ben mindketten Rockefeller-ösztöndíjjal járhat tanulmányúton az USA-ban.²³

Jakab Irén kutatási programja, a születő mű közvetlen elmegyógyászati, azaz orvosszakmai környezetének vizsgálata szerény eredményt ígér, a múlt század ötvenes éveinek szakhistóriája a hazai elmegyógyászat történetének vakfoltjára esik.²⁴ Az okokat nem dolgozunk

vizsgálni, ugyanakkor vázlatos helyzetjelentéssel tartozunk. A radikális változást jelentő 1949-től kezdődően az addigi német (és osztrák) kórlélektani iskolák diktálta irányokat – a pszichoanalízist (amelynek diszkreditálása 1948-ban kezdődött el), illetve kisebb mértékben az ide beszűrődött angolszász behaviorizmust – a szovjet, alapvetően a pavlovi tanokra épülő koncepció váltotta fel. Pléh Csaba ennek általános lélektani oldalágát a pszichológia pavlovizációjának nevezi. Árnyalásképp teszi hozzá, hogy az ötvenes évek közepének pavlovi hivatkozásláza kétarcú megoldás, mert „jobb a fiziológia szolgálólányának lenni, mely mégiscsak természettudomány, szemben az ideológikus pedagógiának való kiszolgáltatottsággal”.²⁵ Az analitikus irányultság az Osztrák–Magyar Monarchia kulturális közegében erős tényező: Ferenczi Sándortól Hermann Imrén, Csáth Géza át Szondi Lipótig ível, köztük számos további karakteres gondolkodóval.²⁶ Benedek István a magyar pszichológia történetét rémtörténetként aposztrofálta, amelynek a 20. század egymást váltó autoriter társadalmi formációk adtak keretet. A magyar tudományos-kulturális orientációban 1918-tól kezdve – 1940 előtt a kisantant, 1946-tól a vasfüggöny miatt – a „francia kapcsolat” másod- vagy harmadlagos szerepet játszott csak. Az utolsó jelentős hatást a neurológiában Jean-Michel Charcot iskolája (diagnosztikus szemléletének kiterjesztése) gyakorolta. A nagypolitikai orientációk tudománypolitikai következményeiként a francia orvosi gondolkodás hazai hatása csupán periférikusan jelent meg, és ez alól a pszichiátria sem kivétel. Az olasz kapcsolat sem volt erősebb. A szakmai és a művelt laikus közönség számára Cesare Lombroso mára vitatott tudományos tisztaságú „lángész és örültség” narratívájában kapcsolódik össze a 19–20. század két nagy, a kreativitásról alkotott „mítosza”. A romantika esztétikájával támogatott nonkonformista, lázadó művésztől alkotott elképzelés ötvöződik az orvosi diskurzus toposzaiként szereplő mentális abnormitással,

19 BARÁTH 2017 (ld. 18. j.) 181.

20 A műhely. Tanítványok a Környey iskoláról. Szerk. BODOSI Mihály–KÖRNYEY Edith–SZIRMAI Imre. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 2014. 81–100.

21 VIZI E. Szilveszter: Az „Orsós-ügy”, avagy a tudós felelőssége. *Magyar Tudomány*, 170. 1994. 3. sz. 326–335; MESTER Attila: Orsós Ferenc a katyni vizsgálóbizottság debreceni tagja. *Debreceni Szemle*, 19. 2011. 3. sz. 304–311.

22 GOSZTONYI György: *Környey István (1901–1988)*. In: *A műhely* 2014 (ld. 20. j.) 23–36, különösen 27; KOVÁI 2016 (ld. 17. j.) 279–285.

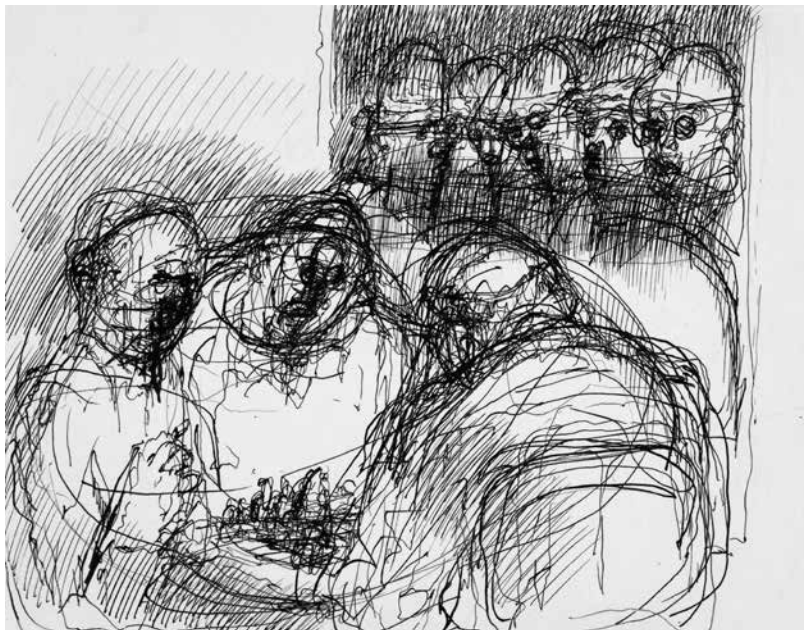
23 WEIGAND Erzsébet: Magyar állami ösztöndíjasok az Egyesült Államokban a két világháború között. In: *Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez*. Szerk. HORVÁTH Ákos. Budapest,

ELTE, 1997. 281–312; T. Kiss Tamás: A három „T” (Tudósnevelés, támogatások, távozások, különös tekintettel a 20. század első felére). *Kultúra és Közösség*, IV. folyam, 2. 2011. 2. sz. 5–22.

24 ENDRE Szilvia: *A magyarországi pszichiátria alakulásának története. Integrált ellátások szerepe a felépülésben – egy hatékonyságvizsgálat tükrében*. Doktori (PhD-) értekezés, Pécs, 2019. 8–12. https://pszichologia.pte.hu/sites/pszichologia.pte.hu/files/files/endre_szilvia_-_disszertacio_hazi_vedesre.pdf (letöltve: 2021. 03. 15.), illetve PLÉH Csaba: *A lélektan története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 510–511.

25 PLÉH 2010 (ld. 24. j.) 511.

26 HARMAT Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*. Budapest, Bethlen Könyvkiadó, 1994.

20. Martyn Ferenc: *Konziólium*
tus, toll, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.141
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

21. Martyn Ferenc: *Kórházi jelenet*
tus, toll, papír
Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 15.161
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

és alkalmasint az esetleges fúzióban véli megtalálni a kiemelkedő alkotóképességet.

A vizsgált művészetpszichológiai, pszichiátriai kérdéskörben ez azt jelenti, hogy – a pavlovi tanok kontrollja alatt – 1949–1950-től ezt a radikális szemléletváltást kellett volna végrehajtania Nyíró Gyulának az egykori Moravcsik-klinikán, Környeynek Pécssett, Szegeden a Szent-Györgyi Albert-tanítvány Huszák Istvánnak, Debrecenben pedig Sántha Kálmánnak, majd Juhász Pálnak. Legkésőbb a 20. század közepére megkérdőjelezett módszerré vált a pszichoanalitikus módszer, a pszichopatográfia műfaja is.²⁷ A művészek, illetve történeti személyiségek szorosán felügyelt listájára legfeljebb egyes kórformák és addikciók kérdése került fel. Az alkohol- és kábítószerfüggés körében az elmeügyre az óvás és a megfigyelés kettős terhe rakódott (nem szólva most a kulisszák mögött zajló „politikai pszichiátriáról”).

A könyv előkészületeinek idején, azaz az ideológiailag rigid ötvenes évek elején-közepén, amikor a művészet programozott illusztratív és pedagógiai funkciót kapott, a pszichiátria érdeklődése a tehetség-abnormitás határjelenségei iránt legfeljebb a kreativitáskutatásban volt elfogadható.

Képzőművészet és elmebaj

A pszichiátriai tematika a képzőművészetben két párhuzamos síkon jelent meg: a betegség és annak kontextusa (betegek, a koronként változó „normalitástól” eltérő viselkedések stb.) ábrázolásában, illetve betegek/kezeltek (betegből lett „művész” vs. a művész, ha beteg) alkotásain keresztül. A „spontán” elmeállapot és a „művileg befolyásolt tudat, a generált lelki másállapot” viszonya már a hallucinációk és műalkotások egyedi/alkalmi kapcsolatában felmerült. Már a barlangrajzok mint a legősibb vizuális mágiikus és művészeti alkotások felvetik a módosult/módosított tudatállapot kérdéseit.²⁸ Közelebbi példát hozva, Hieronymus Bosch képeitől William Blake látomásos grafikáin át Théodore Gericault vagy Francisco Goya bolondokról készített rajzain keresztül feszegetik vizuális művek az alkotás és a transzállapotok vagy éppen a téboly kapcsolatát. Thomas De Quincey morfium-(ön)kísérletei, Sir Arthur Conan Doyle drogtanulmányai csak példák „a más borbé-

22. Martyn Ferenc: *Látogatás a pécsi klinikán*
tus, toll, papír, Martyn Ferenc: *Journal '50*, ltsz. 70.149
Janus Pannonius Múzeum (fotó © Füzi István)

bújás”, a bódultság, „a másképp levés” kipróbálására, az indukált elmeállapot dokumentációjára, ahol a művészi szabadság a tapasztalati horizontot kitégítését ígéri. Mindegyikre igaz – legalábbis kezdetben – az „olyan, mintha” attitűd, lévén hogy az „utazások” a visszaút biztonságos (olykor hamis) tudatában zajlanak. Mint Odüsszeusz a szirének szigetével, Arnulf Rainer 1960-as években orvosi felügyelet mellett LSD és más hallucinogén anyagokkal transzállapot-kísérletekbe fogott, hogy a tudat és a fantáziavilág addig bevilágítatlan, a kreativitás új lehetőségeit rejtő területeire érjen el. Tapasztalatai végül abban a felismerésben kulmináltak, hogy „kábulatban nem lehet rendesen dolgozni”, az „in-

27 KÓVÁRV Zoltán: *Pszichobiográfia és patográfia Magyarországon 1912–1990. Imágó*, 2013. 3–4. sz. 53–77.

28 Yafit KEDAR–Gil KEDAR–Ran BARKAI: *Hypoxia in Paleolithic decorated*

caves: the use of artificial light in deep caves reduces oxygen concentration and induces altered states of consciousness. *Time and Mind. The Journal of Archeology, Consciousness and Culture*, 14. 2021. no. 2. 181–216. <https://doi.org/10.1080/1751696X.2021.1903177> (letöltve: 2021. 06. 15.)

verz” módon megélt élmények azonban új izgalmakat hoztak és új kutatási irányokat szabtak az alkotónak.²⁹

A későbbi tudományos feldolgozások alapjául szolgáló gyűjteményeket a 19. század derekától alapították Európában, mint az 1860 óta működő torinói Lombroso Gyűjteményt (Museo di Antropologia Criminale) is. Heidelbergben németes akkurátussággal 1840-től archiválták a kórház pszichiátriai klinikáján a kezelték alkotásait. A gyűjtési és terápiás munka Hans Prinzhorn 1919-es érkezésével és sokirányú érdeklődésével kapott új értelmet, vált Németországban 1940-ig a pszichiátriai ápoltak műalkotásainak fő gyűjtőhelyévé.³⁰ Ez lett Prinzhorn *Bilderei des Geisteskranken* című 1922-es alapművének a forrása.

A párizsi Hôpital Sainte-Anne³¹ Elmekórházban 1858 óta őrizték meg a pszichés rendellenességek és a „más-ság” spontán módon született képeit, amelyet akkoriban még „asylum”-ban született művészetnek neveztek. 1920 és 1946 között a Sainte-Anne fontos tudományos fórum és művészeti helyszín volt. A munka eredménye lett a „spontán alkotók” 1946-ban megrendezett kiállítása, amelyből 1950-re a Párizsban megrendezett Első Pszichiátriai Világkongresszuson tizenhat ország részvételével zajló esemény sarjadt.³² A rendező franciák saját anyagát is ideértve negyvenöt gyűjtemény kétezer alkotását állították ki.

A hivatalos orvoslás felől az egyik első legitimációs lépést Walter Morgenthaler tette az *Egy elmebeteg mint művész*³³ című könyvével, amely Adolf Wölfler nevű betege esetét feldolgozva átjárót nyitott a kóros és a kimagasló tehetségű, különös személyiség közötti, párhuzamosan futó pályák között.³⁴

A tébolydában, elmeosztályon, klinikán vagy szanatóriumban rajzoló, festő és egyéb kreatív tárgyalkotással foglalkozó ápoltak munkái Magyarországon is különös figyelemben részesültek. A különösség ez esetben nem magától értetődő fogalom, mert a meglehetősen marginalitásban dolgozó, a magyar elmeügy iránt elkötelezett orvosok a gyógyítás mellett sajátos, határozott koncepciót sejtető öndokumentálásba és reprezentációba fogtak. Gyűjteményezési és archívumépítő munkájuknak üzenete volt a külvilág számára: „a »falak lebontására«, »az idegenség oldására« és az »élet pszichiátriájának« művelésére felkészült elmeorvosi misszió részét képezte, hogy [...] a társadalom közvetlenül nem érintett tagjai érzéki részleteket kínáló képekhez jussanak a tébolydák világáról.”³⁵ Az 1910-es években Selig Árpád sokirányú gyűjtőszennedéllyel alapozta meg a későbbi Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggógyintézet elmeügyi múzeuma anyagát, amely 1931-ben nyílt meg. Selig halála után Selig Múzeumként is emlegetik a korabeli írásos tudósítások (1932-ben pedig felvették a múzeumok hivatalos névsorába is).³⁶ A következő igazgató, Zsakó István is folytatta elődje munkáját, és ezzel párhuzamosan Fabinyi Rudolf és Nyíró Gyula is gyűjtötték az ápoltak vizuális alkotásait Lipótmezőn.³⁷

Ebbe a gyakorlatba illik Reuter Camillo (1874–1954) saját anyaga is – később mint a Pécsi Ideg- és Elmeklinika gyűjteménye –, aki 1918-tól, a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemre való nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezése óta gyarapította, majd az intézmény hontalanná válása és átmeneti budapesti tartózkodás után 1923-ban Pécsre települése után is folytatta a munkát. A kollekciónak jellemző, hogy körülbelül

29 PLESZNYI Edit: Elszalasztott lehetőség. Arnulf Rainer art brut kiállításterve és válogatása a Pszichiátriai Múzeum anyagából. *Ars Hungarica*, 44. 2018. 248. Rainer, ha tetszik, ezt a tapasztalatot később, kelet- és közép-európai pszichiátriai klinikákon végzett művészi-tudományos gyűjtőmunkába oltotta, amelyben Jakob Irén is segítette. *Uo.* 435.

30 Az 1937-es német *Degenerált Művészet* [„Entartete Kunst”] kiállítás katalógusának illusztrációi egynegyedét a Prinzhorn-gyűjtemény elmebetegeinek alkotásai képezték, amelyeket az avantgárd művészek képei mellé illesztettek, bizonyítva a szoros kapcsolatot, lényegében azonosságot.

31 A kórház pszichiátriai és a kortárs művészek, mint André Breton, Antonin Artaud és mások között élénk eszmecsere zajlott.

32 *L'Exposition Internationale d'Art Psychopathologique*. In: Robert VOLMAT: *L'art psychopathologique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1955. 5–135. A franciákon kívül brazil, kanadai, spanyol, finn, brit, görög, indiai, olasz, norvég, holland, perui, a Saar-vidékről származó (de külön német nem!), svéd, svájci, USA és jugoszláv (!) gyűjteményeket állítottak ki. A résztvevők sora legalább olyan beszédes, mint a hiányzóké. Egyik Németország sem létezik a szervezők számára,

ahogy a vasfüggöny túloldala, a Szovjetunió mindenre rávetülő árnyékával is afféle terra incognita; ld. még: Doing Away with „The Art of the Insane”. Interjú dr. Anne-Marie Dubois-val, az Hôpital Sainte-Anne kurátorával: <https://www.widewalls.ch/magazine/art-therapy-exhibition-paris>. (letöltve: 2021.05.25.)

33 Walter MORGENTHALER: *Ein Geisteskranker als Künstler*. Bern–Leipzig, Ernst Bircher, 1921. (Referenciát: A Mental Patient as an Artist, 1921.)

34 Allan BEVERIDGE: *A disquieting feeling of strangeness? The art of the mentally ill*. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 94. 2001. no. 11. 595–599; John M. MACGREGOR: *The Discovery of the Art of the Insane*, Princeton, University Press, 1989.

35 PERENYI Monika: Psyché képei – a magyar elmeügy és lélekgyógyászat vizuális reprezentációjáról az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményhez kapcsolódó interdiszciplináris kutatásokon keresztül. *Ars Hungarica*, 44. 2018. 4. sz. 397.

36 *Uo.* 397. 13. jegyzet.

37 Moravcsik Ernő 1922-ben kiadott elmekórtani tankönyvében – igaz, patográfias illusztrációként – szerepel egy „phantasiás” rajz-írás: *Elmekór- és gyógytan*. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1922. 443. 3. ábra.

feleakkora volt, mint a fél évszázaddal korábban gyűjteni kezdett, a szakirodalomban kétségbevonhatatlan referenciának tartott Prinzhorn-féle anyag. Reuter Camillo, aki 1918-tól 1946-ig volt a pécsi elmeklinika igazgatója, a képek mellé kórrajzkivonatokat is kapcsolt, illetve alkalmasszerűen kórtörténeti információkkal látta el, esetünkben a kutató Jakab Irént.

Az aktorok

A szerző, Jakab Irén életrajza még megírásra vár. Fő műve vizsgálatakor a megalkotására vezető objektív és szubjektív körülményeket vesszük sorra. Hogyan, milyen körülmények között alakult a kolozsvári egyetemen 1944-ben végzett, 1949-ben Pécsre került, ekkor harmincéves Jakab Irén neurológusi és pszichiáteri horizontja; milyen erőtér alakította szemléletét?

Gimnáziumi tanulmányait, első négy kolozsvári egyetemi szemeszterét (1940. augusztus 30-ig) a Román Királyságban végezte. A második bécsi döntés után, az 1940-es visszacsatoláskor az egykori kolozsvári egyetem visszaköltözött Szegedről. Jakab Irén 1940 és 1945 között a Magyar Királyságban élt és tanult anélkül, hogy költözött volna.³⁸ A vézskorszakban feltehetően bújtatták, 1944 őszén – már a hadművelleti területen lévő városban – kapta meg orvosi diplomáját, s kezdett el dolgozni Miskolc Dezső klinikáján.³⁹ Az intézetet 1945-ben Marosvásárhelyre telepítették. Pszichológiai, neveléstudományi és filozófiai tanulmányait 1947-ig folytatta Kolozsváron, ahol az oktatási intézmény ekkor már a Bolyai Tudományegyetem nevet viselte. A következő évben, 1948-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett tudományos fokozatot pszichológiából, nevelésből és irodalomból. Fontos mellékszál lehet, hogy a tanszékvezető Miskolc Dezső ideggyógyász-professzor mellett dolgozó Környey István 1942 és 1947 között szervezte meg és vezette a kolozsvári

orvosi karon az idegsebészetet, amit Pécsre jövelekor meg kell ismételnie. Jakab Irén, ha kitérővel is, de Környey hívására ezt az útvonalat követte. Szakvizsgáinak – elmeorvosászból 1950-ben, ideggyógyászból 1951-ben – ismeretén és néhány publikáción kívül nincs sok támpontunk a szakmai fejlődés állomásainak azonosításához. Gyermekpszichiátriai ambulanciát hozott létre 1953-ban. A Környey-iskola követelményeit ismerve szívós, nagy munkabírási, a végsőkig lojális, magas intellektusú klinikai tanársegéd, majd adjunktus képe áll előttünk. A külső szemlélő számára meredeken ívelt felfelé a pályája, amelynek hazai szakasza 1959-ben zárult, amikor Jakab Irén nem tért haza párizsi útjáról.

Professzorok

A könyv, de még inkább az alapjául szolgáló kutatás egyetemi háttere, a szerzőn kívüli személyek, „aktorok” nélkül nem érthető meg. A korabeli klinikai szellemi közeg motorja Környey István professzor volt. A hazai neurológiában megkérdőjelezhetetlen tekintélyként, a megcsonkított akadémiai testület legitimitásának egyik letéteményeseként személye biztosítékot jelentett a tudományos minőségre, szakmai súlya, egyetemi és akadémiai háttere pedig szükséges, bár nem elégséges feltétele volt a könyv kiadásának. Politikai elkötelezettsége hiányát ellensúlyozta a szovjet szakértő-idegsebésszel ápolat kényes szakmai kapcsolat. Környey attitűdjére, Jakab Irén munkájának és szakmai környezetének e meghatározó alakjára jellemző a már említett, Sántha Kálmán elleni koncepciók eljárásához való viszonya.⁴⁰ A Sántha-ügyet a Magyar Tudományos Akadémia Orvosi Osztálya 1951. június 1-jén zárt ülésen tárgyalta. A pártfeladat Sánthának a szocialista társadalom ellenségeként megbélyegzése és az Akadémiáról való kizárása volt. A szintén pécsi professzor Kerpel-Fronius Ödön így nyilatkozott: „Sántha kiváló személyiség, és kiváló érdemei olyan nagyok, hogy megcsonkítását látom az Akadémiának, ha tőle magun-

38 Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 276.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013.

39 Gidó Attila: *Kolozsvár zsidó népessége. Urbanizációs szint és lakószervezet.* In: Adalékok a kolozsvári zsidóság múltjához, III. Szerk. SCHWARTZ Róbert. Kolozsvár, Mega Könyvkiadó, 2015. 40–60; Gidó Attila: A kolozsvári zsidóság sorsa 1944-ben. *Rubicon*, 16. 2005. 2–3. sz. 121–126.

40 Környey 1951-ben súlyosan megbetegedett, és hosszan lábadozott. Kritikus egészségi állapota miatt nem tudott jelen lenni az MTA zárt tárgyalásán. Pár nappal később azonban levelet írt az MTA akkori elnökének, Rusznyák Istvánnak, vajon szükségszerű-e Sánthának a

Balassagyarmati Kórház Ideg- és Elmeosztályára való áthelyezése: „Sántha munkásságának alapvető feltétele, hogy egyrészt irodalom álljon mindenkor rendelkezésére, másrészt könnyen érintkezhesék a rokon szakmák képviselőivel. Mindez csak nagyobb városban lehetséges [...] Nem lehetne-e arra is gondolni, hogy a nagy és jól felszerelt [...] budapesti kórházak egyikében nyerjen Sántha munkateret. Végezetül a pécsi klinika gazdag anyaga is operatív, de főleg tudományos téren adhatna neki munkalehetőséget.” Rusznyák ragaszkodott a döntéséhez. Környey később rendszeresen látogatta a Sántha házaspárt Balassagyarmaton, és diplomáciai tárgyalásokat folytatott Sántha rehabilitációjáról. Környei levelét (Akadémiai Levéltár) idézi: Gosztonyi 2015 (ld. 22. j.) 26–28.

kat megfosztjuk. [...] Indítványozom, hogy Sánthától ne fosszuk meg magunkat.” Az ülésen jelen lévők közül csak a belgyógyász Haynal Imre és az anatómus Szentágothai János szólt az előre meghozott ítélet, a kizárás ellen. A Környey István vezette Ideg-Elme Klinikára (amelynek szakmai és morális kohéziója nyomán a Pécsi Orvostudományi Egyetem rövid idő alatt nemzetközileg is ismertté vált) is állt Kerpel-Fronius Ödön frappáns megállapítása: ezekben az években „nem volt más kísértés, csak a munka”⁴¹

A pécsi egyetemen is kizárólagossá vált, ideológiai vonal diktálta pavlovi nervizmustól mint a szocialista lélek- és elmekörtan vezérlő eszméjétől a Jakab Irén végezte kutatás valóban védőhálót igénylő mértékben deviált: ezt Környey István és áttételesen a pécsi professzori szellemi kör nyújtotta számára. Reuter Camillót életkora és nyugdíjba vonulása megóvta a diktátumnak való behódolás terhétől. A feldolgozás során számos lényegi adalékinformációval szolgált, ezért különös, hogy reprezentációja – ahhoz képest, hogy a kutatás tárgyát képező munkák zömét mégiscsak ő gyűjtötte össze – az elkészült szövegtestben igen szerénynek mondható.⁴²

Az ekkor a pécsi egyetemi katedrán álló, meghatározó kutatói-oktatói kör, nagyjából az 1890–1910-es évek generációja, tudományos szempontból a legtermékenyebb korban volt (45–60 éves). Szemléletüket a két háború közti időszak német és kisebbrészt angolszász tudományos iskolái alakították. A professzióhiányos Rákosi-rendszer számára ez a helyzet feszítő megbízhatósági és sajátos kommunista erkölcsi dilemmát jelentett. Feloldásként a komisszár/párttitkár rendszert alkalmazták azok kontrollálására, akiknek szaktudását nem lehetett nélkülözni. A tartós kettős hatalom hipo-

tetikus végpontja a saját nevelésű és hűséges értelmiségi kar előállítására lett volna, amelynek kifizési ideje az orvoslásban – szemben a szellemtudományokkal – szerényen számítva is húsz-huszonöt év.

Martyn Ferenc: kirándulás a pszichiátria és művészet határvidékére

Martyn Ferenc és a pécsi képzőművészet viszonyát a város más értelmiségi köreihez, köztük az orvosi karéhoz – a Rét utcai hidat – Tüskés Tibor Martyn irodalmi kísérőrajzairól szóló nagyszéje részletesen tárgyalja.⁴³ (A múlt század ötvenes éveinek társadalmi aktivitása kapcsán írta Martynról, hogy „Jakab Irén az elmebeteg rajzait diagnosztizáló munkájának művészeti tanácsadója” volt. Ami a Martyn–Jakab-szakmai kapcsolat valós tartalmát illeti, annak utókori recepciójában érdekes kettősség figyelhető meg. A kérdés súlyát az adja, hogy az egykorú forrásoknak – a módszertani bevezetőben tárgyaltak miatt is – híján vagyunk. Két felfogás létezik: az egyik szerint „Martyn Ferenc tanácsai alapján Jakab Irén könyvben dolgozta fel az akkor mintegy kétezzer darabot számláló rajz- és festményanyagot”.⁴⁴ A másik, az orvosszakmai megközelítés alapján a művészi hozzájárulás lényegesen szerényebb volt: „Martyn Ferenc művészeti szempontú tanácsokat adott [...] pszichiátriai szempontból nem tudja értékelni a dolgokat, de mint művészi alkotást meg tudja mondani, hogy mi benne a jellegzetes, ami patológiásnak látszik, így aztán mindent megbeszélünk, a stílust, a vonalvezetést, a színeket”.⁴⁵ Az 1958-as amerikai recenzens másként olvasta a könyvet.⁴⁶ Külön tárgyalta a munka azon fejezetét, amely az artistikus értékekkel foglalkozik, illetve később utalt a szürrealizmusra is. Az esztétikai

41 MÉNES Károly: *Kerpel-Fronius Ödön*. (A múlt magyar tudósai.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.

42 Arra, hogy – a német kiadást alapul véve – a szkizofréniát tárgyaló fejezetben, az „Exzellenz! Herr Professor!” felkiáltások L. L. nevű kezelt 1938. október 2-án Pécsen kelt levelében Reuterre vonatkoznak-e, csupán következtethetünk. JАКАВ 1956b (ld. 1. j.) 32–33. Később Jakab Irén Tényi Tamással folytatott interjúban így emlékezik meg Reuter Camillóról 1999-ben: „Fontos volt, hogy a betegek kórtörténetét nagyon részletesen vezették, s a művészi alkotásokat is bevonták a kórtörténetbe. Amikor a beteg valamit rajzolt vagy festett, az megtalálható volt a kórrajzban, illetve feljegyezték, akkor milyen lelki állapotban volt, hogyan viszonyult másokhoz, az ápolókhoz és a professzorhoz, aki gyakran látogatta a pácienseket. [Reuter professzor] [...] nagyon örült ennek, így én ekkor elkezdtem szisztematikusan átnézni a sok kórrajzot. Amelyekben találtam érdekesebb rajzot vagy leírást, azokat elkülönítettem. 2000 rajzot természetesen nem lehetett leközölni. Számos beteget Reuter professzorral megbeszéltem, aki emlékezett a páciensekre. Volt olyan,

aki nagyon régen feküdt bent és a kórtörténet nem volt elérhető. Ezekről a betegekről sok mindent el tudott nekem mondani emlékezetből. Emlékezett a betegekre, a diagnózisokra, arra, hogy mit alkottak és arra is, hogyan viselkedtek. Így tudtam aztán kiegészíteni azoknak a betegeknak az anyagát, akik esetében kórtörténet nem volt található.” *Művészet és terápia. Beszélgetés Jakab Irénnel* (1999). In: TÉNYI Tamás: *Pszichiátria és művészet. Válogatott írások*. Pécs, PTE ÁOK, 2013. 163–176. Kiemelés tőlem – A. K.

43 Tüskés Tibor: A szó és a vonal. *Somogyi Múzeum*, 16. 1970. 15.

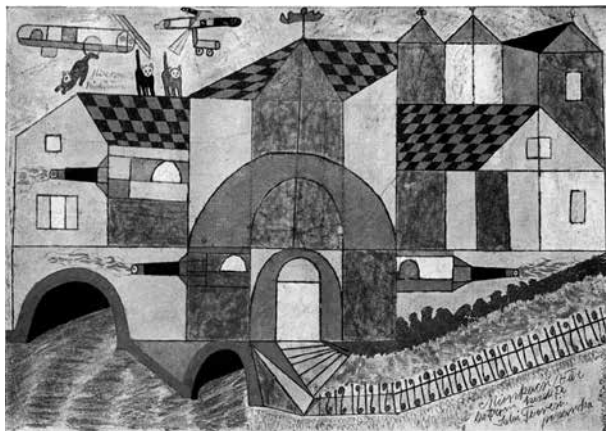
44 Tüskés Gábor: Pareidolum. *Somogy. Kulturális folyóirat*, 9. 1981.

2. sz. (március–április) 103. Tüskés a német kiadásra hivatkozik, és közvetve utal a magyar terjesztés és népszerűsítés hiányosságaira: „Most azonban már szélesebb körű érdeklődésre is számot tarthat, mivel a gyűjteményből mintegy 160 festmény és rajz [...] látható Dr. Jádi Ferenc értő válogatásában, a *Pszichorealizmus* című kiállításon.” *Uo.*

45 TÉNYI 2013 (ld. 42. j.) 163–176.

46 KONCHEGUL 1958 (ld. 3. j.) 285–286.

23. S. T.: *Várostrom*, 1920 körül, akvarell, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: JAKAB 1956 (ld. 1. j.) fig. 91

24. J. I.: *Száguldó farkasok*, 1951 körül, színes ceruza, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: JAKAB 1956 (ld. 1. j.) fig. 90

megállapítások a recenzens szerint tényszerűen haladják meg a mégoly műértő pszichiáteri kompetenciát is.

Nyitott kérdés marad Martyn esetében, hogy a tizenégy párizsi év során a lelki, főként tudatalatti folyamatok és az alkotás viszonyát már egy ideje boncolgató, elsősorban a szürrealistákhoz köthető koncepciók menyíben érintették.⁴⁷ Mezei Ottó Martyn párizsi éveire visszatekintve a benne – talán az ír ősoktól örökölt? – eleve meglévő „belső szabadságot” és a „mindenre érzékeny nyitottságot” említi, amelyek a festészetében is fokozatosan a formai és térbeli szerkezetek tisztázott törvényszerűségeihez vezetnek el. Ám „mindabból, amit Martyn Párizsból magával hozott, nem feltétlenül az abstraction-créationos munkáival való formális rokonság volt a legfontosabb [...] – és immár Mezeivel szabadon folytatva –, hanem annak a zamatos atmoszférának az ismerete és otthonossága, amelynek természetes velejárója volt, hogy személyesen ismert számos kiváló művészt, látogatta a gombamód szaporodó galériák kiállításait. Henry Valensi Place de la Porte-de-Champerret-i műterme *musicaliste* összejöveteleinek éppúgy gyakori résztvevője volt, mint az Abs-

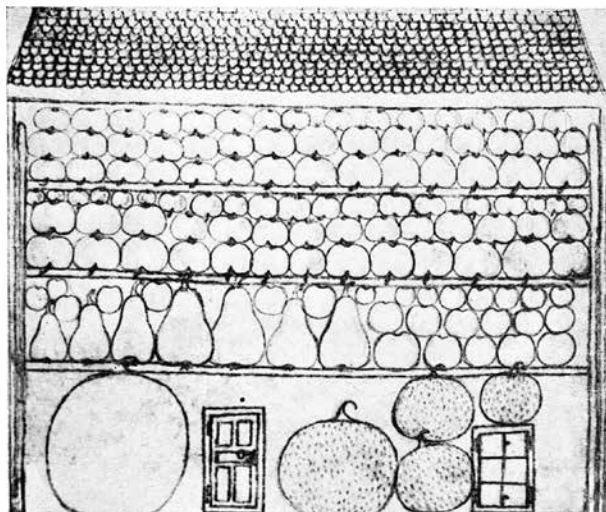
traction-Création különféle képbemutatói közönségének, akárcsak a lámpaernyő-készítésből élő Blattner Géza bábszínházáénak. Párizs a művész életének külső, reális tér-ideje volt, ami katalizálta Martyn mentális, belső tágasságát. A város tehát nemcsak az „alkalmas”, hanem az ideális helyszín volt számára, amelynek anyanyelvi szinten bírta nyelvét és kultúráját.⁴⁸ Világpolgár volt, a szó két világháború közötti legjobb értelmében. És hazatérve is az maradt. A viszonylag szűk, az egyetemi tanári kart is magába foglaló pécsi értelmiségi körben való ismeretségét Reuter Camillóval is így kell értenünk: személyes kapcsolatnak, amely a Jakab Irén kínálta konverzációba torkollik.⁴⁹ A naiv vagy éppen „primitív” művészetekhez, az „avatatlan szem vezette képzetlen kéz” alkotásaihoz, az esztétikai kategóriák peremvidékének lakóihoz mint érzékeny, nyitott karakterű művésznek nyilván volt kulcsa (23–29. kép). Kérdés, hogy a kor hivatalos mércéje szerint abnormális önkifejezések mennyire szólították meg az autonómiáját joggal és büszkén óvó művészt. Legalább ilyen érdekes – és feltáratlan – az egyetemista, majd pályakezdő Jakab Irén addigi jártassága a vizuális művészetekben.

47 Martyn 1926 és 1940 között élt Párizsban, ahol 1933-tól tagja lett a 400 körüli tagot számláló, laza szerkezetű Abstraction-Creation csoportnak. Az a tény, hogy az irányzat a szürrealizmus alternatíváját igyekezett kínálni, korántsem zárja ki, hogy ne ismerje vagy éppen tanulmányozza azok módszereit.

48 MEZEI OTTÓ: Párizs és az itthon vonzásában. Martyn Ferenc festészet 1938 és 1946 között. (Első megjelenés: *Művészet*, 1978. 5. sz. Martyn Ferenc-tematikus szám) In: MEZEI OTTÓ: *Magyar, európai*,

modern. Válogatott írások. Vál. és szerk. ANDRÁSI GÁBOR–PATAKI GÁBOR. Budapest, MTA BTK, 2013. 201.

49 Szentágothai János anatómusprofesszorral való közeli viszonyára utalhat a Martyn magánlevelezésében fellelhető megjegyzés: „útítársaim Szentágothai-ék [!] voltak, János talán már el is utazott egy kongresszusra, amennyiben sikerült rendeznie az út előfeltételeit” (Martyn Ferenc levele feleségének 1960. május 15-én). In: Martyn Ferenc kéziratok hagyatéka Sarkadi Eszter gondozásában.

25. U. J.: Óriás gyümölcsök, 1942-1950 között, ceruza, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: ЈАКАВ 1956 (ld. 1. j.) fig. 76

A Nagyvárad–Nagybánya–Kolozsvár háromszögben, a multikulturális létmódnak mindig is helyet adó intellektuális centrumban különös izolációra lett volna szükség ahhoz, hogy egy ilyen tág és rugalmas érdeklődésű fiatal nőt ne érintsen meg a képzőművészet világa. Ennél közelebb azonban – tehát egy homályos feltevésen túl – itt sem jutunk.

Több válasz is adható arra a kérdésre, hogy egy egyszerős könyvben mennyire maradjanak „láthatatlanok” a járulékos kontribútorok. A kor (nemzetközi) publikációs mércéje szerint (amit egyébként Környey is követett) rendszerint teljesen: a mű a szerzőé, (megnevezett) kutató és alkotótársak rendszerint nincsenek. Egészen pontosan a hierarchikus, inas-mester típusú rendben most „alul” dolgoznak (ami megtiszteltetés), hogy ha majd eljön az ő idejük, ugyanígy folytassák: immár maguk, mint az eljövendő „a szerző”. Ez a porosz hagyomány harmonikusan illeszkedett az orosz (szovjet felségjelű) tudományos közélet és közép-európai áttétei ethoszába. Ehhez képest akár előremu-

tatónak is tűnhet, hogy mint már említettük, Martyn Ferenc neve – alkalmazkodva a nyelvi környezetéhez – mindkét kiadás címlapján szerepel. Hozzájárulását az 1998-as budapesti angol kiadás már kellően honorálja, igaz, posztumusz.⁵⁰

Lektorok

A könyvnek két szakmai lektora van, mindketten a magyar pszichiátria jelentős alakjai. A lektori lét a korabeli kontextusban egyfajta felelősségvállaló és bizonyos tekintetben cenzori feladatokat is jelent. A munkát Angyal Lajos és Nyíró József végezte el. Angyal Lajos pszichiáter-mesterét, Schaffer Károlyt követte a budapesti egyetem ideg-elmekórtani katedráján, akinek tanítványa volt Környey István és Miskolczy Dezső is. A vércukorszint agyi hatásaival foglalkozó Angyal Lajos nevéhez fűződik a szkizofrénia egyik új biológiai gyógymódjának, az inzulin-kómának a magyarországi bevezetése.⁵¹

A másik lektor Nyíró Gyula, keresztnéve a francia kiadásban J.-ként, a Julius/Gyula fordításban szerepel. Orvosi diplomáját ő is Kolozsváron szerezte 1917-ben. 1920-ig Lechner Károly mellett dolgozott, majd 1922-ig Budapesten a lipótmezei elmeegógyintézetben volt alorvos. Innen a szegedi elmeklinikára került (amely a kolozsvári egyetem csonkaországi utódja lett), ahol 1927-ig tanársegédként, később adjunktusként dolgozott. Egyetemi magántanári titulust is itt szerzett 1926-ban, 1931-ben pedig ugyanott címzetes rendkívüli tanárrá avatták. 1928-tól a Lipótmező főorvosa lett, 1936-ban nevezték ki az angalföldi elmeegógyintézet élére. Kórházi modernizációs programjába nem illeszkedett az elmeügyi múzeum, amelyet a „tébolyda vizuális reprezentációjaként” értelmezett, és azt átengedte a Lipótmező vezetésével megbízott Zsakó Istvánnak.⁵² 1951-től a budapesti orvostudományi egyetemen oktatott pszichiátriát, fő kutatási témája a szkizofrénia volt. Pszichobiográfiában elemezte Semmelweis Ignác idegrendszeri tüneteit, amelyeket szifilisz helyett a vérmérgezés okozta toxinfelgyűlésnek tulajdonított.⁵³ Mindkét lektorra jellemző, hogy pályájuk korai fázisában foglalkoztak az elmebetegek művészi alkotásaival,

50 Tempora mutantur: ez már a sokszerzős cikkek, könyvek kora. Másrésztől, Martyn Ferenc már három éve halott, ami emeli a hozzájárulás renomóját.

51 Jakab Irén szerepelteti könyve irodalomjegyzékében mind az inzulinterápiáról, mind a rajzkísérletekről szóló tanulmányát. Ld. még: BARAN Brigitta: *Adatok a szkizofrénia terápiájához: a görcskezelt története Meduna László korszakalkotó felfedezésének ellentmondásai és hatása az elmeegógyászati szemlélet fejlődésére*. Doktori tézisek.

Budapest, Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, 2008. 20. http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/baranbrigitta.d.pdf.

52 PERENYEI 2018 (ld. 35. j.) 399.

53 Művei: *Elmekórtan* (Szabó Józseffel, Szeged, 1926); *Psychoanalisis* (Budapest, 1931); *Semmelweis betegsége* (Haranghy Lászlóval, Regöly-Mérei Gyulával és Hüttl Tivadarral, Budapest, 1965).

s hogy később mindketten az elmebajok organikus, gyógyszeres terápiás irányához csatlakoztak, s alkotak maradandót.

A tér, az idő és a nyelv

A pécsi pszichiátriai műhely előnyös helyzetűnek mondható, s ezt a tudományszervezési topológiában periférikus voltának köszönhetette: a fővárosi politikai és az ettől aligha elválasztható tudományos, hatalmi küzdelmektől való egészséges távolságának. Ebben is osztozik Szegeddel: mindkét hely „lelóg” valamelyest a radar képernyőjéről. Itt legfeljebb a helyi pártelittel kellett megbirkózni, sőt a budapesti centrum belső hatalmi küzdelmei még manőverezési teret is engedtek. A pszichiátria – szemben a technikafüggő orvosságokkal – kevésbé forrásigényes, így egyszerűbb támogatókat találni. Pécs másik előnye az erős, helyi szellemi közeg, melynek az 1923 óta a városban működő Erzsébet Tudományegyetem volt a fő motorja. A szervezett intellektuális életnek – irodalomnak és képzőművészetnek is – az 1930-as évektől a Janus Pannonius Társaság működése adott keretet. A Várkonyi Nándor szerkesztésében 1941-ben indult, és 1948-ig működő *Sorsunk* című folyóirat számos Martyn-képet közölt. 1948-ban Katkó István szerkesztette a néhány lapszámot megélt *Dunántúlt*, majd ugyanezen a néven, de már Szántó Tibor szerkesztésében újabb folyóirat jelent meg, amely 1956 végéig működött.⁵⁴ A város képzőművészeti életére már utaltunk. Vizsgált korszakunkat szimbolikusan is zárja a Pécs-Baranyai Országos Képzőművészeti Kiállítás 1956-ban. A helyi alkotók (Kelle Sándor, Lantos Ferenc, Gábor Jenő, Soltra Elemér, Bizse János) közül kiemelkedett a központi alak, az iskolateremtő Martyn Ferenc,⁵⁵ az 1949-ben alapított Magyar Képzőművészeti Szövetség egyetlen pécsi tagja.

Az idő: 1955–1956

A megjelenés körülményei, időzítése, az átvitt értelmű extramurális tényezők számos kérdést vetnek fel. A nagypolitikai események (Sztálin halála, a szovjet szorítás valamelyes enyhülése, Nagy Imre hatalomra kerülése 1953-ban) a kulturális mezőben és a szakmapolitikai közéletben is érezhető enyhülést hoztak. Ennek

26. J. A.: „Az én arany virágom”, 1910–1946 között
akvarell, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: JAKAB 1956 (ld. 1. j.) fig. 69

egyik indikátora volt Sántha Kálmán felemás akadémiai rehabilitációja is. A Jakab Irén vizsgálta klinikai-művészeti összefüggések ideológiamentessége, kellően periférikus volta, komoly ellenérdek nélkülsége (nem volt versenytársa) csak a rezisztencia hiányát indokolja, a pozitív hajtóerőt Környey tudományos támogatása jelentette. De a kommunista „ideológiai kemény mag” elbizonytalanodása (Petőfi Kör 1955 márciusa óta) és konfliktuskerülése is ott sejthető a kiadást lehetővé tevő tényezők között.

A könyvterv benyújtására és megjelenésére vonatkozóan Hay Diana, az MTA Akadémiai Levéltár igazga-

54 <http://www.jelenkor.net/laptortenet> (letöltve: 2021. 05. 15.)

55 I. Pécs-Baranyai Országos Képzőművészeti Kiállítás 1956 V.6-VI.4; Katalógus 23.

27. T. L. L.: *Idill*, 1940 körül
ceruza, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény (lappang)
Közölve: JAKAB 1956 (*Id. 1. j.*) fig. 43

tója rendkívül nagy segítségemre volt a kutatásban, amit e helyütt szeretnék neki megköszönni.⁵⁶ Jakab Irén Környey javaslatára az Orvosi Tudományok Osztályára (V. Osztály) adta be a munkát. Ekkor készült a Tudományos Minősítő Bizottsághoz címzett gépiratos, másfél oldalas önéletrajza, amelyet azért nyújtott be a Bizottsághoz, mert szerette volna, ha a megjelent könyvet elfogadják kandidátusi disszertációnak. A minősítés azonban hosszan elhúzódott – a TMB az 1956 utáni politikai helyzetben Jakab Irént (és a főnökét, Kör-

nyey Istvánt) valószínűleg nem találta politikailag elég megbízhatónak –, s a folyamatot végül megszakította, hogy 1959-ben Jakab Irén disszidált.⁵⁷ (A forradalom utáni, megtorlásokkal terhes években a két-három éves minősítési eljárási idő egyébként nem számít kirívónak.)

Az MTA V. Orvosi Tudományok Osztálya és a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság anyagából az 1954–1956-os iratokat tartalmazó dobozok egyikében sem találni részletesebb javaslatot arról, hogy mi módon került be az osztály könyvkiadási tervébe Jakab Irén munkája (de ez más könyveknél sem nagyon derül ki). A lektori jelentések ugyancsak hiányoznak, a kiadó csak gazdasági iratokat őrzött meg. Nem valószínű, hogy a jelentések „sokat megmutatnának a körülményekről, mert a két orvos lektor feladata az volt, hogy orvosi szempontból indokolja a könyv megjelentetését, és a recepcióból (lásd lejjebb Tényi Tamás cikkét) is világosan kiderül, hogy a könyv kiadása indokolt volt”.⁵⁸ Élő szóban az előadás az V. Biológiai és Orvosi Tudományok Osztálya 1956. április 16-i felolvasó ülésén hangzott el, amit az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Székházában tartottak.⁵⁹ Írásban pedig az MTA V. Orvosi Tudományok Osztálya Közleményei 1957-es számában maga Környey István ismertette Jakab Irén művét. Határozott szándék volt, hogy a könyvet ne csak a külföld, hanem a magyar orvosi társadalom szélesebb rétegei számára is ismertté tegyék. Környey – Jakab szavait használva – itt is elmondta, hogy a szerző a képek képzőművészeti megítélésében Martyn Ferenc festőművész tanácsaira támaszkodott. A cím lábjegyzete arra utal, hogy 1956 áprilisában már mind a francia, mind a német nyelvű kötet megjelent.

A kéziratleadástól a nyomdai megjelenésig rendelkezésre álló idő szűkre szabottságát mutatja, hogy a francia kiadásból még hiányzó, abban az évben kiadott Volmat-munka⁶⁰ a három hónappal későbbi német kiadásban már szerepel az irodalomjegyzékben. Erre vonatkozóan Robert Volmat ajánlása a legbeszédesebb forrásunk a Jakab Irénnek ajándékozott *L'Art Psychopathologique* első oldalán: „Au Docteur Irène Jakab en témoignage de respectueuse admiration. Besançon le 27 Juin 1956 R. Volmat”, azaz „Jakab Irén doktornak tiszteletteljes csodálatom tanúságaként [...]”

56 2021. június 23-i e-mail-váltás, amelyből a legfontosabb részeket – közvetett beszédben – idézem.

57 Uo.

58 Vö. TÉNYI Tamás: Jakab Irén pszichopathológiai művészetkutatása. *Orvosi Hetilap*, 132. 1991. 6. sz. 315–316.

59 „A Pécsi Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmeklinikája – Jakab

Irén: Az elmebeteg rajzai és festményei. Az V. Oszt. 1956. IV. 16-án tartott ülésén bemutatta Környey István lev. Tag.” *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai és Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei*, 8. kötet, 1–2. szám. Az MTA Biológiai és Orvosi Tudományok Osztályának 1956. évi nagygyűlése. Szerk. id. ISSEKUTZ Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 257–268.

60 VOLMAT 1955.

A nyelvválasztás

Az 1956. márciusi francia kiadást a kolofon szerint a német kiadás – némi bővítéssel – júniusban követte. Meglepő, hogy egy magyarul ki sem adott elmeorvosi szakmunkának rövid egymásutániségben két különböző idegen nyelvű kiadása jelenjen meg, ezért megkerülhetetlen kérdés a könyv kettős – francia és német – nyelvválasztásának oka.

Jakab Irén legalább négynyelvű környezetben nőtt fel: magyar, román, német és francia, ez utóbbit a nagyváradi Notre Dame de Sion leánygimnáziumban sajátította el francia apácaiktól. (Az 1940-es visszacsatolást megelőző időszakban az általános francia kulturális orientáció keretében a román oktatás és orvostudomány karakteres vonása volt a frankofónia.) Alapvető angoltudással is rendelkezhetett már a könyv megjelenésekor, egyébként aligha képzelhető el, hogy rövid időn belül az USA-ban folytathassa tudományos és klinikai tevékenységét. A könyvnek nincsenek idegen nyelvi fordítói és lektorai sem (vagy legalábbis nincsenek feltüntetve).⁶¹

A könyv nyelvválasztásából a francia az érdekesebb – a német a kor tudományos közegnyelveként nem igényel különösebb indoklást: a kötelező és kényszerű orosz-tanulás dacára az orvosi tudományos kommunikáció nyelve még mindig a német volt. Hay Diana feltételezése szerint a német kiadás „feltehetőleg Környey döntése volt, hiszen neki nagyon szoros német kapcsolatai voltak (a felesége is egy német orvosnő volt), másrészt így a magyar orvosi társadalom számára is elérhető volt a könyv”. A francia nyelvi lektor személyéhez ugyanakkor bizonytalan támpont lehet Martyn Ferenc feleségéhez Budapestről írt nyílt levelezőlapja (1956. 2. 10.). „Ma délelőtt az akadémiai kiadónál [sic!] jártam, a lényeges, részletes munka hétfőn kezdődik.” A levelezőlap a francia kiadás végső korrektúrájáról szólhat (Hay Diana szerint), ám Martyn személyében több funkció is összetalálkozik. Nehezen képzelhető el, hogy a képviselőként részt vállaló művész ne foglalkozott volna a szövegekkel is (minthogy anyanyelvi szinten bírta a nyelvet, és nem utolsósorban maga is íróember). A könyv vállalt (választott?) francia nyelvűsége viszont segíthette a kiadói döntést, hiszen a kommunikációs gát miatt többé-kevésbé eleve tompított és ellenőrizhető volt a hatás. A német kiadás példányszámát nem is tüntetik fel, míg a franciáé kétezer-száz. A francia

28. F. I.: *Jóga* – arabeszk, 1939
színes ceruza, újságpapír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény
(fotó © Schreck Monika)

nyelvválasztás egyik nyilvánvaló oka Jakab Irén francia neveltetése. A „nagypolitikában” más mutatók is lehetségesek. A Francia Kommunista Párttal – amely az ország egyik legerősebb politikai formációja maradt a hidegháború alatt is – a Szovjetunió és Magyarország is intenzív kapcsolatot tartott fenn. Ennek több okból is a kulturális arculata volt a legerősebb. Az ötvenes években – az amerikai imperializmust képviselő angollal és a fasizmus által kompromittált némettel szemben – a francia maradt a legelfogadottabb „nyugati” nyelv a keleti blokkban. Szakterületenként változó, de míg a természettudományokban (kémia, biológia) az angol

61 Martyn Ferenc-kéziratot hagyaték Sarkadi Eszter (Hárs Éva örököse) gondozásában.

29. Csíkiesz Ferenc: Férfiportré, 1934
ceruza, papír
Pécs, Reuter Camillo Gyűjtemény
(fotó © Schreck Monika)

volt – az obligát orosz mellett – a kommunikációs nyelv, a bölcsészettudományban a nyugati világnak szánt tudományos műveket igyekeztek franciául közzétenni, illetve több olasz publikáció is van (a rezsim ugyancsak jó kapcsolatot ápolt az Olasz Kommunista Párttal is). Az olyan, még az Osztrák–Magyar Monarchia óta közös területeken, mint az orvostudomány, alkalmazott műszaki tudományok, a német megmaradt közvetítő nyelvnek. A magyar nyelvű tanulmányok rezüméi a kötelező orosz mellett franciául és sokszor olaszul íródtak.

62 Köszönöm Bubryák Orsolyának, hogy a nyelvi kontextus történeti sajátosságaira felhívta a figyelmem – A. K.

(Például a MÁV-feliratok még a nyolcvanas években is orosz, francia, olasz és német nyelvűek voltak.) De franciául adták ki a Szépművészeti Múzeum Közleményeit 1947-től, amely a kétnyelvűségre utaló magyar megnevezést 1957-ben el is hagyta a folyóirat nevéből, és maradt kizárólag (és azóta is) *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*. Az 1950–1959 között az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetek esetében a szakterület jellege és a feltételezett olvasóközönség is meghatározható, hogy milyen nyelven kerülnek publikálásra. A művészettörténeti kiadványok között találjuk Balogh Jolán Bakócz-kápolnáról írt monográfiáját olaszul (1956), Entz Géza Marczibányi (itáliai) kisbronzairól írt könyvét (1955) vagy Radocsay Dénes MS mesterről (1957) vagy a gótikus táblaképfestészetéről (1963) írt művét németül.⁶²

Az elmekörtan, pszichológia különösen médium- és nyelvfüggő, a verbális közlés foglya, így a nyelvkérdés súlya meglehetősen nagy. Ez akkor is így van, ha éppen Jakab Irén nagy ívű munkájának Volmathoz és Prinzhornhoz való referenciális viszonya igazolja; a kóros elme vizuális megnyilvánulási nyelve zavarba ejtően egyetemes.

Mi a konklúzió? – kérdezhetnénk. Hiába keressük a választ, hogy a fent vázolt komplex erőterekben miként sikerült mégis egy, az ideológiai fősodortól ilyen mértékben távoli, atipikus tudományos munkát létrehozni és kiadni. Az adott korban és helyen *egy könyv* megjelenésének mint kánonképző szimbolikus eseménynek és alkotói cselekménynek a mából nézve szinte felfoghatatlanul nagy súlya volt. Jakab Irén kétnyelvű munkája önmagán is túlmutató jelentőségű: a mögötte húzódo történetfragmentumokban több kérdés marad, mint ahány válasz kínálkozik.

A könyv utóélete

Ha képzőművészről lenne szó, Jakab Irén esetében joggal alkalmazhatnánk a *chef d'œuvre* kifejezést. Annál is inkább, mert a fő mű a természettudományban legalábbis inkább zárókö, a szintézisek szintézise, ám itt egy harminchat éves tudós nő pályalendítő szellemi vállalkozásáról van szó. Miközben a nő orvosi szerepe a múlt század derekára – nem utolsósorban a két világháború demográfiai és professzionális váltásai és a szocialista társadalomkép nyomása következtében – elfogadott jelenség, az olyan ágak, mint a sebészet,

a nőgyógyászat és a pszichiátria továbbra is igen erős férfifuralom alatt álltak. A kor tudományos közéleté – és ez Nyugatra, Keletre egyaránt áll – az életkori korlátokat illetően kifejezetten rigid: ritka kivétellel nyílik meg az elit az ötven-ötvenöt éveseknél fiatalabbak számára. A nembeliség üvegplafonja, mint láttuk, eddigre megrepedt, elveszítve relatív átjárhatatlanságát, úgy tűnik – a kétségtelen támogató szakmai háttérrel – Jakab Irén mindkettőt áttörte.⁶³

Jakab Irén élettörténete ismeretében nem csak a magyarországi tartózkodás/magyar korszak fő műve megnevezés illene a könyvre. A múlt század derekának hazai tudományos közéletében egy ilyen volumenű, formátumú munka a tudományos karrier csúcspontja, az akadémiai tudományos cím megszerzésének fontos, ám a sikert mégsem feltétlenül garantáló feltétele. Az aktuális tudomány és személypolitikai, pillanatnyi hatalmi erők eredője szabja meg a kimenetelt, miközben a mű saját értékei – legalábbis rendszerint – valóban fontos elemek.

A könyv annak bizonyítéka, hogy Jakab Irénnek helye van a múlt század második felében alkotott magyar női tudósok panteonjában. Nem kell nagy alapterületű épületre gondolni; különösen, ha összevetjük az irodalom és a képzőművészet női reprezentánsainak helyigényével. Érdemes lenne annak közelebbi tanulmányozása, hogy a könyv milyen hatással volt tudományos karrierje kilátásaira, az emigrációs döntésben játszott-e ez bármilyen szerepet.

A mű közvetlen, szűk szakmai, pszichiátriai körökben való hatásának megítélése nem lehet a jelen dolgozat feladata, azt mások, erre hivatottabbak megteszik. Tágabb, általánosabb megfigyelésekre azonban mód van, különösen, hogy több mint fél évszázadra tekintünk vissza. Henry R. Rollin a múlt század végén a *Royal College of Medicine* lapjában angol szakzsmussal még így idézhetett egy kiállításán elkapott beszélgetést: „a művésznek nem kell feltétlenül elmebetegnek lennie, de segít, ha az.”⁶⁴

Egy ilyen megjegyzéssel ma a szerző a közösségi média célkeresztjébe kerülne, szakmai kollégiuma bocsánatkérésre szólítaná fel, és nem győzne elhatárolódni magától: egyszóval vélhetően eszébe se jutna ilyen mondat leírá-

sa. A medikalizáció, mely korábban kétséges megítélésű testi, lelki állapotok, helyzetek határozottan orvosi (és/vagy ápolási) feladatként való kezelését jelenti, Foucault óta az intellektuális közbeszéd tárgya, az ezredforduló óta pedig napi politikai és médiatechnikai gyakorlat. A pszichiátria nyilvánvalóan kínáló területe ennek a diskurzusnak, amelynél a szürke zónák tágassága, a korszellem diktálta definíciós bizonytalanság próteuszi kihívások elé állítja a normalitás/abnormalitás jelenségeivel foglalkozó kutatót. A gyerek a szülő tünete – a könyv pedig hasonlóképp viseli magán a kort, amelyben született: a díszleteket, amelyek között az aktorok mozognak. A pszichiátria, mint az orvostudomány, amelyben bennfoglaltatik, szigorúan zárt, aszimmetrikus beteg-orvos viszonyban működött a múlt század utolsó harmadáig. A beteg „kiszolgáltatottságát” a legfőképp morális parancsként funkcionáló orvosi felelősség hivatott ellensúlyozni. A diagnosztika és a terápia során született rajzok, képek, amelyeket a feltétlen bizalmú pszichiátriai kezelt megosztott orvosával, ebben a paternalista (Jakab Irén esetében, jóllehet maternalista) pszichiáter-páciens viszonyban értelmezendők, és a közönség elé tárás gesztusai csak a kor kontextusában fogadhatóak el.

Jakab Irén 1956-os könyvének ebben a tekintetben is különös jelentősége van, karakteres előképe a jelen számos művészetelméleti, sőt technikai diskurzusának. Közvetve állást foglal abban a vitában is, amely arról folyik, hogy egyes kanonikus művészek esetében kivételes elmebetegség kitűnő minőségű vizuális leleményeinek vagy művészek elmekórtani jelentőséggel is bíró alkotásainak kell-e tekinteni az adott műalkotást. Szükséges ez az iránytű, különben Pál István, Bártfay Árpád, Nemes Lamperth József, Gulácsy Lajos és az ismeretlen tajszerű beteg alkotása közé egyenlőségjelet kellene tenni. A kérdés művészetelméleti, esztétikai és pszichiátriai komplex választ igényel és érdemel: *sui generis* interdiszciplináris megközelítést.

S bár nem annak készült, a *Dessins...*-t ma úgy is kézbe vehetjük, mint egy éppen mostanra beérő „mű-emléket”, a „musée imaginaire” új olvasatát, amely a dolgok jelen állása szerint Reuter Camillo pécsi professzor egykori gyűjteményének legteljesebb inventárium a is.

63 A művészettörténet ugyanakkor érdekes adalékokkal szolgál a fiatalon induló női karrierkérdéséhez. Jakab Irén ugyanabban az évben született, mint Garas Klára vagy a néprajzos Kresz Mária. Harmincas nőként publikálhattak nagy forrásigényű alapművet – ami ma is nehezen képzelhető el –, mindhárman az Akadémiai Kiadónál (Garas két nagymonográfiája 1953-ban és 1955-ben jelent meg, Jakabé és Kreszé 1956-ban). Aggházy Mária szintén még csak a negyvenes éveiben járt, amikor kiadták háromkötetes szobrászati monográfiáját (1959). Ezekben az esetekben – mint Jakabnál is – kifejezetten „támogatott” kutatásokról volt szó.

64 ROLLIN 1999 (*Id. 3. j.*). „A visitor to a recent exhibition of contemporary art in London was overheard to say, ‘You don’t have to be mad to be an artist, but obviously it helps’. This cynical remark contains more than a grain of truth. After all, any expression of art is in essence an exploration of human imaginings, and such imaginings can be considered, by somewhat arbitrary standards, either ‘normal’ (sane) or ‘abnormal’ (mad), with a large indeterminate area between.”

The Births of a Book

Contributions to the history of the creation of Irén Jakab's volume on the pathology of art and expression

This paper examines the history of the creation of the paradigmatic book *Dessins de L'Art Psychopathologique / Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken* (Budapest, 1956) by Irén Jakab, a Hungarian-American psychiatrist who explored the relationship between mental illnesses and the visual arts (Budapest, 1956), together with its historical background. In seven chapters, the paper discusses the situation of Hungarian psychiatry in the 1950s, taking into account the particular historical context, the relationship between art and mental illness, the importance of the actors in the Hungarian Academy of Sciences, and the specific factors of space, time and language. The interdisciplinary collaboration between doctor and artist, the professional relationship between the psychiatrist Irén Jakab and the painter and printmaker Ferenc Martyn, and possible future directions of research, are all discussed in detail. In the case of Irén Jakab's book, however, when it comes to examining the origination, presentation, and publication of such an emblematic work, there are very few sources to draw on. Considering the time when the work was created, it is not simply a question of the scarcity of sources, but of a very conscious selectivity, characteristic of the period, which gave birth to and filtered, or condemned to abortion, the source documents that can be reckoned with. In consequence, the paper is forced to fill in the gaps and use indirect evidence to a greater extent than is customary in the art historical canon.

The present paper examines its subject in four distinctive stages. What they have in common is the scarcity and inevitable distortion of primary sources.

The first stage comprises the context and concept on which the book was based. Irén Jakab, who joined the Neurological and Mental Clinic of the University of Pécs in 1949, became acquainted with the two-part collection of visual artifacts that had been assembled since 1918 by Camillo Reuter, the former director of the clinic, who, though in retirement by then, was still active professionally.

TÁRGYSZAVAK

elmeügy, képzőművészet, interdiszciplinaritás, 1950-es évek, MTA, művészetterápia, intézménytörténet, art brut, Martyn Ferenc

The second stage is the period of maturation, which falls between 1949 and 1956. This phase consisted of analysing, sorting and editing the collection, and writing the manuscript. For the time being, there is uncertainty surrounding the specific circumstances in which the figure of Ferenc Martyn, an artist who returned from Paris in 1940 and settled in Pécs in 1945, came into the picture. The art collector Camillo Reuter owned several paintings by Martyn, and they must have been personally connected, since the professor had been a member of the Society of Artists and Friends of Art in Pécs since its foundation in 1926. Camillo Reuter was also in close contact with the artists of his time. Although we have no direct evidence, it seems logical to assume that Ferenc Martyn, who was already familiar with the collection of the psychiatric clinic, was probably introduced to Irén Jakab by Camillo Reuter.

The third stage is the objectification of the content, with 1956 as the key date. The publication of a book in those days was determined (taking into account certain authority requirements) by the author's desire to publish and the readers' demand (ability to buy), as well as the risks undertaken by the printers and publishers. After 1945, when Hungary was forced into the role of province rather than satellite state, and when cultural policy also had control over scientific publications, such determining factors cannot be overlooked, even when examining a marginal medical work such as that of Irén Jakab.

Impact and aftermath are dealt with in the fourth stage. "Free-lancing", rather unusual for the period, culminated in 1959 in exile in Switzerland, or more precisely, in a refusal to return home to Hungary. This was followed by emigration to the USA, and from there the "book" – interestingly, even before the Budapest work was published in English, which did not take place until 1998 – became a reference work for her American career. Irén Jakab's book of 1956 is of particular significance in this respect as well, as it is a characterful forerunner of the many present-day discourses on art theory and technique.

KEYWORDS

psychiatry, fine art, interdisciplinarity, 1950s, Hungarian Academy of Sciences, art therapy, institutional history, art brut, Ferenc Martyn